

Anne Skoglund:

**”HVORDAN KAN PERSONALETS LIVSSYNN/HOLDNINGER PÅVIRKE
BEBOERES KONTAKT MED DEN KRISTNE MENIGHET?”**

Utdrag av hjemmeoppgave i ” En kirke for alle. Tilrettelegging for mennesker med utviklingshemming i menigheten” modul 1, Rogaland Høgskole 2001

***Anti-janteloven
Øvelse i selvillit***

***”Du har noe ingen andre har.
Ingen er som deg.
Du kan mye, har litt av vært å lære meg,
Glad for at jeg møtte deg.
Jeg er glad for at du lever.”
(Grethe-Karin Hovde)***

Interessen for problemstillingen ble vekket i gjennom møter jeg har hatt med ansatte i ulike boliger for mennesker med psykisk utviklingshemming. Noen få i personalgruppene uttrykte en viss uttrykk på hvordan den utviklingshemmede ville bli mottatt i gudstjenesten og i menigheten. Hvor vidt det å ta med mennesker med psykisk utviklingshemming til kirken var å tre noe over hode på vedkommende – nærmest en form for ”et åndelig overgrep”. ”De forstår ikke, de forstyrrer, de vekker oppsikt og de har ikke noe utbytte av å være der” – var noen av

utsagnene jeg ble møtt med. Det er mulig at det i noen tilfeller så vil personalet få bekreftet sine antagelser som er nevnt ovenfor. Men jeg tror også at mange har blitt positivt overrasket over den mottagelsen utviklingshemmede fikk og de er blitt vitne til at vennskap har oppstått og at vennskap gjenopprettet fra tidligere år. Det å gi personalet en bevissthet om egen påvirkningskraft både i positiv- og negativforstand i møte med kirken har fanget min interesse.

Hva er livssyn?

På sett og vis har alle et livssyn, uten hensyn til refleksjonsnivå, formuleringsevne og styrke i personlige holdninger. Livssyn kan være noe som er reflektert og det kan være ureflektert. Det reflekterte livssyn springer ut i fra et personlig engasjement. Livssynet er ikke upåvirket av det samfunn vi er en del av og det mangfold av livssyn vi blir presentert for. Det til tross må hver og en gjøre seg opp en forståelse av sitt eget personlige livssyn, basert på virkelighetsforståelse, menneskesyn og moraloppfatning.

I følge Aadnanes *"Dei overtydingar og det verdimedvit livssynet inneheld, er personlegdomsformande, dei veks saman med ein sjølv, vert ein del av eins identitet.*

Livssynet mitt er det eg "står for"." (Aadnanes, 1992, s.14) Når livssynet har sin opphav i tro, så snakkes det om et religiøst livssyn. Når jeg i oppgaven bruker "Livssyn" er det dels snakk om livssyn som har sin opphav i tro, men også et sekulært utgangspunkt for livssyn. Det er ikke en selvfølge at hele personalet i en bolig har samme livssyn basert på samme trosgrunnlag.

Hva er holdninger?

I følge Torborg Aalen Leenderts har holdninger med vår innstilling å gjøre. Det kan være en betegnelse for en iboende beredskap til å reagere positivt eller negativt over for personer av ulik karakter/framtoning, ideer og verdier. Denne innstillingen er basert på våre personlige erfaringer og på kunnskap. Tidvis er våre holdninger overtatt ureflektert fra mennesker og miljø omkring oss som vi identifiserer oss med. Holdninger preger vårt selvbilde, de er ofte dypt personlige og kan være vanskelig å endre på. Holdninger kan beskrives som et filter som vi siler all informasjonen igjennom. Holdningsskapende arbeid, er å fokusere på hvilke holdninger som preger vår tanker og avgjørelser i en gitt situasjon. Det handler om å arbeide bevisst med holdningene. *"Å velge holdning innebærer å la seg forplikte av verdier på en slik måte at de forankres i personligheten og preger ens handling."* (Leenderts, 1997, s.121)

Hva er å påvirke?

I samspillet mellom mennesker vil enhver hendelse eller handling påvirke menneskene i positiv eller negativ retning. Årsaken til at et menneske gjør som det gjør, henger sammen med mange faktorer. De er påvirket av ulike forhold, og påvirker selv visse forhold. (Gjems, 1995, s.27) I denne oppgaven er den påvirkningskraft som personalet besitter i samspillet med beboer, som i utgangspunktet er avhengig av personalet, som vil bli belyst på ulike vis. Det er viktig å se på hvilke impulser som personalet utsettes for fra hverandre, fra beboerne og sentrale eksterne

forhold. Det vil også være nødvendig å sette fokus på den enkelte hvordan de selv påvirker andre. Øke bevisstheten om egen påvirkningskraft og bruke den bevisst.

Hvem er hun / han med utviklingshemming?

Jeg kjenner Kari, Olav, Morten og Jens- og andre som har fått sekkebetegnelsen psykisk utviklingshemmede. De er ulike som folk flest, men de kjennetegnes ved at utilstrekkeligheten er tydelig. De må ofte ha hjelp til å bestemme når tid eller sted er inne til å utføre en handling. Det trenger hjelp til å gjøre oppgavene i riktig rekke følge. De trenger mange gjentakelser av en oppgave for å mestre den. De trenger hjelp til å overføre kunnskap til nye situasjoner.

De er en uensartet gruppe mennesker, som kan beskrives ut ifra 3 sentrale faktorer i de mest kjente definisjonen:

- Generell intellektuell fungering under gjennomsnittet
- Skaden skal ha oppstått tidlig i personens utvikling
- Mulighet for å klare seg i samfunnet er hemmet.

(forelesningsnotater, K.Gundersen 27.03.00)

I NOU 1985:34 *"Levekår for psykisk utviklingshemmede"*, står følgende definisjon på mennesker med psykisk utviklingshemming.

"Psykisk utviklingshemming brukes som en samlet betegnelse for en hel rekke forskjellige tilstander med høyst ulike årsaker og symptomer. Felles er imidlertid vedkommendes læreevne og mulighet for å klare seg i samfunnet er mer eller mindre hemmet, og at tilstanden viser seg tidlig."

ICD 10 sier følgende:

"En tilstand med forsinket eller mangelfull utvikling av evner og funksjonsnivå som særlig kjennetegnes av svekkede ferdigheter som viser seg i løpet av utviklingsperioden og som påvirker det generelle intelligensnivå, dvs. de kognitive, språklige, motoriske og sosiale evner og ferdigheter"

Det vil alltid være noen utviklingshemmede som klarer seg godt alene og fungerer greit i samfunnet forutsatt noen tilpasninger. Andre derimot er avhengig av mye tilrettelegging og hjelp for å klare seg i samfunnet. Hvor godt vedkommende kan fungere i samfunnet er avhengig av grad av utviklingshemming og eventuell tilleggs handicap. Langt de fleste er avhengig av konkret hjelp i hverdagen.

Medbestemmelsesrett , hvem legger premissene?

I NOU 1991:20 drøftes rettsikkerheten for mennesker med psykisk utviklingshemming. Der

understrekes at alle mennesker har grunnleggende rettigheter i kraft av sitt menneskeverd. Det betyr at alle har rett til å anvende sine grunnleggende rettigheter og bestemme selv i saker som berører egen situasjon. Der det ikke er mulig for psykisk utviklingshemmede, så skal det iverksettes ordninger som kan ivareta personens grunnleggende rettigheter, som for eksempel hjelpeverge.

Når det gjelder mennesker med psykisk utviklingshemming, kan det være et problem å ta stilling til hvor mye en person kan bestemme over sin egen situasjon når evnen til tenkning og kommunikasjon er redusert, men vedkommende ikke er umyndiggjort.

Det blir i enkelte situasjoner et spørsmål om hvor langt en persons rettigheter kan innskrenkes, og hva begrunnelsen som legges til grunn for innskrenkes.

I følge Jerusalem erklæringen har de psykisk utviklingshemmede krav på respekt. De skal *”...behandles med respekt for den personlige verdighet og integritet, uavhengig av om den enkelte er godt eller svakt fungerende og uavhengig av omsorg gis innenfor rammen av en institusjon eller egen bolig”* (NOU 1991:20).

Når det snakkes om retten til tro og utøve sine tro så er det også nedfelt i FNs menneskerettighetserklæring §18. Denne retten gjelder selvsagt også for mennesker med psykisk utviklingshemming. Den store utfordring for disse menneskene, som er avhengig av andres hjelp for å kunne ta del i et trosfelleskap, er om de blir respektert for deres rett eller om andre legger premisser som fratår vedkommende mulighet til deltakelse.

Det er derfor nødvendig å stille spørsmål ved om denne retten kan innskrenkes ?

Hvem legger premissene for deltakelse i trosfelleskap, som for eksempel kirken?

Er det den utviklingshemmede selv, foreldre/pårørende, personalet eller andre som er satt til å ivareta den utviklingshemmedes interesser?

Det er neppe mulig å finne noen enkle svar på disse spørsmålene. Svaret vil uansett være sammensatt av mange faktorer som, den utviklingshemmedes egne interesser og historie, familiebakgrunn og ikke minst personalets bevissthetsnivå.

Et flertall av de voksne psykisk utviklingshemmede har møtt kirken og troen gjennom et liv på institusjoner. Da Nord-Norges del var det diakonale institusjoner som skulle drives på kristen grunn. Når HVPU-reformen var et faktum, og beboerne flyttet ut av institusjonene og hjem til kommunen, så betydde det for en del at ”det kirkelige” ble borte. Ingen eller få tenkte over denne siden av den psykisk utviklingshemmedes liv. Selv ikke de som kjente den utviklingshemmede fra institusjon gav denne informasjonen. Dette var kanskje mest skjebnesvangert for de som ikke hadde språk til å uttrykk sine ønsker og trosliv. Mye tyder på at de som tok imot beboerne manglet bevissthet og kanskje også en forståelse av at dette hadde noe for seg. Med andre ord er det å være oppmerksom på den utviklingshemmede

historie av avgjørende karakter når det skal gjøres valg på vegne av dem , også i forhold til tro.

Familiebakgrunn er også en premiss leverandør. Der familien har hatt et nært forhold til kirken og trosliv, så mener jeg det skal vektlegges i denne sammenheng. Når en multihandicaped ungdom flytter hjemmefra og vedkommende alltid har vært med til gudstjeneste sammen med sin familie, så er det selvsagt at det skal tilrettelegges for gudstjeneste deltakelse for henne i fortsettelsen. Hun er voksen og har medbestemmelses rett , men kan ikke uttrykk sine ønsker. Da er det viktig at premissene vurderes nøye.

Et ankepunkt har ofte vært at den utviklingshemmede ikke har utbytte av å delta i gudstjenester og andre kirkelige handlinger? Når det gjelder den unge kvinnens utbytte av gudstjenesten så vil de mest sannsynlig først merke hennes opplevelser og gleder over gudstjenesten når de er med henne i gudstjenesten. Med andre ord handler det om kjennskap og samle erfaringer.

Mange psykisk utviklingshemmede er prisgitt andre menneskers valg. De er avhengig av andre for hvert minst gjøremål og andres vurdering av hva som har verdi for den psykisk utviklingshemmede. Det er viktig å ha dette med i sin vurdering når det skal tas avgjørelser på vegne av en utviklingshemmed. Vi inntar ulike roller overfor hverandre enten det er som mor-barn, som søsken , eller som psykisk utviklingshemmed – personal/ tjenesteyter. Den rollen vi har i forhold til hverandre er avgjørende for hvilke avgjørelser som blir tatt.

”Tradisjonelt har mange omsorgsmottakere blitt betraktet som ”pasient”, ”klient” eller ”institusjonsbeboer”. Omsorg og pleie har dominert samfunnets syn på disse grupper. I en slik tankegang vil rettigheter fort betraktes som noe som må fortjenes. Grunnleggende rettigheter er imidlertid noe man har, og ikke noe man eventuelt kan tilstås.” ibid.s.39.

Hva er livskvalitet ?

Det handler om å tilstrebe et godt liv, med høy livskvalitet. Innenfor livskvalitets området er sosial deltakelse, verdsetting, mestring og frigjøring vesentlige elementer. Disse punktene legger vekt på subjektive og kvalitative forhold ut fra personens stå sted. Det vil si hvordan personer opplever sitt eget liv i forhold til seg selv og omgivelsene rundt seg. (Solum,1999)

En person har høyere livskvalitet i jo høyere grad personen...:

”er aktiv, det vil si har en appetitt og livslust, interessere seg for og engasjerer seg i noe utenfor seg selv som oppleves som meningsfylt, har energi og overskudd til å sette sine interesser ut i livet, ikke føler seg trett og utslitt; har frihet til å velge og opplever seg kontroll over egne handlinger; er selvrealisert, det vil si ; har fått utviklet og brukes sine evner og muligheter”! (fra boka ”Til ensomhet” av Torill Rønsen Ekeberg)

Solum beskrivelse av livskvalitet mer anvendelig på gruppen psykisk utviklingshemmede enn

T.R. Ekebergs definisjon.

Normalisering og verdsetting av sosialrolle

Hva er å bli verdsatt? Odd Bjørnar Danielsen, født med cerebral parese, kroppen er sterkt skadet og han snakker via en datamaskin deler noen av sine tanker i sin bok kalt: "Bilder fra mitt liv"(Danielsen, 1996). Han sier noe vesentlig om det å være funksjonshemmet i "*ethvert menneske er unikt*"

"Det hender at folk behandler meg som et lite barn i barnevogn. Av og til blir det "dikkeprat", og folk synes synd på meg. Jeg liker ikke å bli sett på som en stakkar. Noen ganger kan ukjente folk komme bort til meg og klappe på meg. Det er ikke bestandig like hyggelig.

Munnen min kan ikke forme egne ord, men hodet mitt er full av tanker, og jeg har følelser som alle andre mennesker. Noen glemmer det når de ser kroppen min.

Jeg trenger ikke medlidenhet. Respekt, forståelse og nærhet er det jeg ønsker meg. Også vi som er uten ord har mye å si. Lytt til oss! Ta oss på alvor! Gi oss tid! Vis oss respekt! Ethvert menneske er unikt. Vi er alle verdifulle." (ibid.s.6)

Den første og kanskje til dels den tyngste byrden et menneske, som tilhører ei devaluert gruppe, må bære igjennom livet, er det å være annerledes. Det kan være å være fysisk funksjonshemmet jf. Odd Bjørnar Danielsen eller å streve med les og skrive vansker, eller å være psykisk utviklingshemmet. De får tildelt en merkelapp, som vil være vanskelig å løpe fra og som i neste omgang blir en barriere for å oppnå respekt, forståelse og nærhet. "*Dei sosiale roller som er tildelt ulikegrupper, vil avspegla kva ideologi og kva verdiar som er dei herskande*".(Kristiansen, 1994, s.48)

Når det gjelder mennesker med psykisk utviklingshemming som er avhengig av andre mennesker for fungere i dagliglivet, så er de utrolig sårbar for tjenesteyternes valg og væremåter. Det oppstår et såkalt komplimentert forhold mellom den psykisk utviklingshemmede og tjenesteyterne. I et komplimentert forhold vil det være forskjeller mellom styrke, kunnskap eller status. Den ene parten gir og den andre mottar. (Gjems, 1995,s.65). Målet for normalisering må være å legge forholdene til rette for at mennesker med psykisk utviklingshemming så langt som mulig kan leve og bo selvstendig og ha en aktiv og meningsfylt tilværelse i fellesskap med andre.(Sandvin,1994, s.60)

Selv det å få muligheten til å delta i den kristne menighet kan være med å verdsette den sosiale rollen for en psykisk utviklingshemmed. Det er et sted hvor det er mulig å ha et aktivt og

meningsfylt fellesskap med andre mennesker. Ei multihandicpet kvinne, ca. 50 år, ble gjennom menighetens gudstjenestearbeid for psykisk utviklingshemmede en regelmessig gudstjenestedeltaker. Overraskelsen ble stor blant ledsageme hennes over alle de som kjente henne og som tok kontakt med henne i og etter gudstjenesten. Vennskap ble gjenopptatt og nye vennskap knyttet. Det at hun fikk delta på gudstjenester økte hennes sosiale rolle. Her var en arena hvor hun var likestilt og verdsatt.

Hva er personalets hovedoppgave?

Personalgruppene i de ulike boligene er sammensatt av ulike profesjoner. Primært vil det være vernepleier, og hjelpepleiere innen vernepleie og omsorgsarbeidere, samt assistenter. ” I yrkesetiske retningslinjer for vernepleiere §2 pkt.2 og 5 står det: *”Vernepleieren viser respekt for klienters integritet og menneskeverd. Vernepleierens hjelp... skal så vidt det er mulig baseres på klientens eget ønske...”* (NOU 1991:20, s.44) Med andre ord skal de vise respekt for enkelt mennesket og dets autonomi. De skal ivareta beboerens interesser og integritet. I kap 2.4. skrev jeg at det er et komplimentert forholdet mellom personalet og beboer. Det er en stor utfordring. I følge Sandvin er det *”Helse- og sosialsektorens dominans fører også lett fører til at daglivet for personer med utviklingshemming blir preget av en behandlingskultur hvor daglige aktiviteter og gjøremål defineres som elementer i en kontinuerlig trening og terapi. Daglivet blir lett en arena for utfolding av profesjonenes faglige verdier og ideal, en terapeutisering av livsmiljøet som befester klientrollen og bekrefter terapeuten.”* (Sandvin,1994, s.70) Det er tankevekkende hvor lett det er å falle inn i gamle og ureflekterte roller.

Hvordan være profesjonell?

Det å være oppmerksom på sin egen rolle som yrkesutøver er nødvendig i en hver sammenheng hvor en har med mennesker å gjøre. Person og profesjon er mange ganger sammenvevd slik at det kan være vanskelig å skille hva som er hva. Det skulle derfor være en selvfølge at et menneske, som igjennom sin profesjon, arbeider med andre mennesker var under veiledning. Veiledningen vil være stedet for å oppøve bevissthet om hva som handler om profesjonalitet og hva som handler om det private, og hvilken påvirkningskraft vedkommende besitter.

All profesjonell omsorg er verdiladet. Videre er enhver profesjonell relasjon ved at den er klientsentrert. Det vil si at fokuset flyttes fra meg som person til den jeg skal yte service for. *” Det som virkelig er et mål og har egenverdi i all profesjonell omsorg , er å gi mennesker en hjelp som ivaretar deres integritet og egenart, samt deres evne til å ta ansvar for eget liv.”* (Leenderts, 1995,s.138) Et av de områdene hvor profesjonaliteten vår blir utfordret er spørsmål knyttet til tro og livssyn. Disse spørsmålene fordrer en viss grad av verdibevisst nøytralitet som et redskap. Det vil si at tjenesteyter ikke gir uttrykk for sitt eget stå sted i

forhold til livssyn og tro. Det innebærer blant annet å evne og sette sin egen tvil og evt. manglende tro på en Gud tilside, og sette beboers tro i sentrum. Den profesjonelle må ha et ærlig kjennskap til seg selv, til hvem hun er som person. *”En kritisk selvrefleksjon: ”Hva står jeg selv for? Hva ønsker jeg å stå for? Hvordan preger det mine holdninger meg? Hvordan ønsker jeg at de skal prege meg?”* (ibid.s.137)

Den som evner å ha en kritisk selvrefleksjon og verdibevisthet har større frihet til å sette beboers integritet i sentrum. Når fokus flyttes fra personalet selv til beboer så vil det være lettere å ivareta tros- og livssyns siden hos beboer. *”Å være ledsager dersom vi kjenner oss på utrygg grunn og i ukjent terreng, er vanskelig.”* (ibid.s.142)

Ei voksen kvinne i et bofellesskap hadde sine faste ritualer ved leggetid. Vedkommende hadde tidligere bodd på institusjon. Hver kveld gjorde hun en fast bevegelse med sin hender som ble tolket slik at hun ville ha appelsin. Etter en tid var det foreldre som kom besøk, de kunne fortelle at hun ville be Fader Vår når hun viste dette tegnet. Da først fikk denne kvinnen bekreftet sin tro og hjelp til å utøve den. Dette gjenspeiler hvor viktig det er at det gjøres et grundig arbeid på å kartlegge personens bakgrunn i hele sin bredde. Alt fra mat til kveldsritualer.

En mann med autisme hadde sine faste gjøremål hver søndag. Da satte han seg foran radioen for å lytte til radiogudstjenesten, og nåde den som forstyrret ham da. Ingen av personalet i dette bofellesskapet kom på tanken at han kunne oppfordres til å delta i gudstjenesten i den lokale kirken. Det er en tankevekker.

Det står uttrykkelig at tjenesten skal gis til den enkelte, hva da når bo fellesskapet legger begrensninger i forhold til deltakelse pga. ressursmangel og økonomi eller for den del vaktskifte hindrer deltakelse?

Det ble arrangert et gudstjenesteverksted en lørdag ettermiddag. Det kom deltakere fra flere av boligene for psykisk utviklingshemmede. Deltakerne fra én bolig kom seint, og måtte returnere tidligere en tidsrammen skulle tilsi. Årsaken var at det var vaktskifte i boligen, og den ene som kjørte bilen skulle gå av vakt. Det fikk følger for alle i denne boligen, og de fikk kun deler av gudstjenesteverkstedet med seg. Hva handler dette om ? Dels tror jeg at en eller flere i personalgruppen ikke anså dette møtepunktet som viktig, derfor prioriterte de slik gjorde. De valgte å avbryte av hensynet til personalets vakt skifte som ble prioritert foran.

Samtidig var det prisverdig at de faktisk kom, det var bare så synd at de var der så kort tid.

Ville det samme ha skjedd hvis treffpunktet var på den lokale puben?

Hvordan gjenspeiler personalets holdninger deres menneskesyn?

For di livsverdier/holdninger kanskje først og fremst handler om hva vi holder for sant i forhold til dypere spørsmål, kan det oppstå situasjoner hvor det å skulle ledsage, veilede eller

tilrettelegge for trosliv kan bli konfliktfylt. Umulig å gå inn i. Da er det ikke minst viktig å gi rom or at andre kan ha denne oppgaven. Dette bør være et tema i personalsamtalen. Hvordan kan vi som personalgruppe imøtekomme ”Pål”s ønske om å delta på gudstjenesten , i kor på bedehuset eller lignende? Da viser leder både personalets og den utviklingshemmedes respekt. Men det viktigste er tross alt å ha den utviklingshemmede i sentrum for de avgjørelser som måtte tas. Der det er mulig, så la den utviklingshemmede selv beste hva hun ønsker å delta på. Der det ikke er mulig for den psykisk utviklingshemmede å bestemme, så er det nødvendig å vurdere hvilke premisser som skal ligge til grunn for at vedkommende skal delta og eventuelt ikke delta i for eksempel en gudstjenesten.

Store utfordringer.

Mange psykisk utviklingshemmede er prisgitt andre menneskers bevisste og ubevisste valg. De er i manges øyne en devaluert gruppe, som må beskyttes mot andres overgrep. Det å skape en bevissthet hos personalet om deres påvirkningskraft overfor den utviklingshemmede er av en avgjørende betydning. Hvem gjør valg på vegne av hvem? Den psykisk utviklingshemmede har medbestemmelsesrett over eget liv. Det skulle være innlysende for en hver. Det er derfor nødvendig at det tidvis stilles spørsmålstegn ved de valg personalet gjør på vegne av den utviklingshemmede. Hva er det i mitt liv som gjør at jeg vegrer meg for å la den utviklingshemmede for eksempel få delta i gudstjenesten? Veiledning er viktig og nødvendig for å ivareta både personalets og den psykisk utviklingshemmedes rettigheter.

En annet moment er å sørge for at hele den utviklingshemmedes livshistorie kan få være med å legge premisser for å vurdere bl.a. deltakelse i et trosfellesskap. Hvem ivaretar historien og forteller den videre slik at helheten kommer fram? (jf. ”hun med Fader vår” s.9) Det er vesentlig for å kunne gjøre de ”riktige” valg på vegne av et annet menneske.

Den som kanskje har de største utfordringer i møte med mennesker med psykisk utviklingshemming er ikke personalet men kirken selv. Kirken/ menighetene trenger en større bevissthet om sin vertskapsrolle i møte med de utviklingshemmede. Først og fremst handler det om å bygge ned de mentale barrierene som finnes i menighetene, og åpne for et fellesskap av mangfold slik Gud har skapt oss. Uten dette mangfoldet mister kirken sin troverdighet. Det betyr at menigheten står overfor et viktig holdnings skapende arbeid i forhold til det diakonale arbeidet og gudstjenesteliv. Der mennesker med psykisk utviklingshemming blir tatt imot og inkludert i et fellesskap, der vil de i langt mindre grad bli møtt med motstand hos personalet. Der ser og erfarer at her har den psykisk utviklingshemmede fått økt livskvalitet, de har fått verdsatt rolle og her trives de.

Litteratur:

- Aadnanes, Per M. (1992). *Livssyn.* Oslo, Tano Aschehoug
- Aschehoug og Gyldendals (1980) *Store norske Leksikon*, kunnskapsforlaget
- Danielsen, Odd Bjørnar (1996) *Bilder fra mitt liv* Atles trykkeri, Porsgrunn
- Ekeberg, Torill Rønsen (1996) *Til ensomhet* Oslo, PP-tjenestens materiell service
- Gjems, Liv (1995) *Veiledning i profesjonsgrupper*, Univ.forlaget AS
- Kristiansen, Kristjana (1994) *Normalisering og Verdsetjing av Sosial Rolle*,
Kommuneforlaget
- Leenderts, Torborg Aalen (1997) *Person og profesjon. Om menneskesyn og livsverdier i offentlig omsorg.* Univ.forlaget AS
- Sandvin, J.T. (1994) *Reformen for personer med utviklingshemming i:*
Markussen, E.: *Menneskeverd. Funksjonshemmet i Norge*
AdNotam
- Solum, Eiliv (1999) *Normalisering* Ad Notam, Gyldendal

Forelesningsnotater fra kursukene ved RVPH

